

## บทที่ 5

### สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการประเมินผลโครงการพัฒนาชุมชน กรณีโครงการพัฒนาเด็กและครอบครัวในชนบท องค์การ อีคอล ของ ฟรอนเทียร์ จังหวัดบุรีรัมย์ สามารถสรุปขั้นตอนการวิจัย สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

#### 5.1 วัตถุประสงค์ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับครัวเรือนที่มีเด็กอายุ 0-5 ปี ในชุมชน เพื่อประเมินผลการดำเนินงานของโครงการฯ ว่าบรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์หรือไม่อย่างไร และเพื่อประเมินข้อคิดเห็นของชาวบ้านที่มีต่อการดำเนินงานของโครงการฯ ในภาพรวม

#### 5.2 การดำเนินการวิจัย

##### 5.2.1 ประชากรกลุ่มเป้าหมาย

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มได้แก่

1. ผู้ปกครองเด็ก หรือสมาชิกในครัวเรือนที่มีเด็กอายุ 0 - 5 ปี จำนวน 97 ครัวเรือน
2. กรรมการ หรือบุคคลในองค์กรชุมชน ซึ่งได้แก่ ผู้นำชุมชน กรรมการหมู่บ้าน คณะกรรมการพัฒนาเด็กในชุมชน และที่ปรึกษาชุมชน ในพื้นที่ดำเนินงานของโครงการ จำนวน 42 คน
3. เจ้าหน้าที่โครงการ และบุคคลที่เกี่ยวข้องกับโครงการฯในระดับผู้ปฏิบัติการในพื้นที่ ได้แก่ พัฒนาการ เจ้าหน้าที่สาธารณสุข ปลัดอำเภอจำนวน 11 คน
4. ชาวบ้านที่อายุตั้งแต่ 18 ปี ขึ้นไปในพื้นที่ดำเนินงานของโครงการฯ เมื่อเดือน ตุลาคม 2538 จำนวน 406 คน

### 5.2.2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นแบบสัมภาษณ์ กรอบประเด็นคำถาม และแบบสอบถาม ที่ผู้วิจัยได้สร้างขึ้นมาเองประกอบด้วย 4 ชุดได้แก่

ชุดที่ 1 แบบสำรวจข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับครัวเรือนที่มีเด็กอายุ 0-5 ปี

ชุดที่ 2 แบบสัมภาษณ์ เกี่ยวกับการดำเนินงานของโครงการฯ ประกอบด้วย 4 ส่วน ได้แก่

ส่วนที่ 1 การพัฒนาคุณภาพชีวิตเด็กและครอบครัว (สัมภาษณ์ผู้ปกครองเด็ก)

ส่วนที่ 2 การให้การศึกษาผู้ปกครองในการพัฒนาเด็ก (สัมภาษณ์ผู้ปกครองเด็ก)

ส่วนที่ 3 การมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชนในการพัฒนาเด็ก (สัมภาษณ์บุคคลในองค์กรชุมชน)

ส่วนที่ 4 การประสานความร่วมมือกับหน่วยงานและทรัพยากรท้องถิ่นในการพัฒนาเด็กและชุมชน

ชุดที่ 3 กรอบประเด็นคำถามเกี่ยวกับการดำเนินงานของเจ้าหน้าที่โครงการและผู้ที่เกี่ยวข้องฯ

ชุดที่ 4 แบบสอบถามชาวบ้านในพื้นที่ดำเนินงานของโครงการฯ

### 5.2.3 การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเอง สามารถเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างได้ครบ โดยในการเก็บข้อมูลภาคสนามครั้งนี้ ผู้วิจัยได้มีพนักงานที่เป็นบุคลากรในพื้นที่ที่ได้รับการอบรมเกี่ยวกับการเก็บข้อมูลแล้วช่วยเก็บข้อมูล จำนวน 4 คน โดยใช้ภาษาถิ่น (ภาษาเขมร)

### 5.2.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา โดยใช้สถิติแบบง่าย ได้แก่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย การแจกแจงความถี่ ในการอธิบายข้อมูลเชิงปริมาณ และหาความสัมพันธ์เชิงตรรกะเพื่ออธิบายข้อมูลเชิงคุณภาพ

### 5.3 สรุปผลการวิจัย

1. ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับครัวเรือนที่มีเด็กอายุ 0 - 5 ปี ในชุมชนของพื้นที่ดำเนินงานโครงการฯ พบว่า ผู้ปกครองเด็กส่วนใหญ่อายุเฉลี่ย 39 ปี มีสถานภาพของผู้ให้ข้อมูล ได้แก่ มารดาของเด็กหรือร้อยละ 61.9 ผู้ปกครองเด็กส่วนใหญ่ หรือร้อยละ 88.7 จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้น อาชีพหลัก ได้แก่ การทำนา ถึงร้อยละ 89.7 และอาชีพรอง ได้แก่ การรับจ้าง ร้อยละ 72.2 ส่วนงานหลังอาชีพหลัก และอาชีพรองของผู้ปกครองเด็ก ร้อยละ 73.2 ไม่ได้ทำงานอะไรเลย ผู้ที่หาเลี้ยงครอบครัว ส่วนใหญ่ หรือร้อยละ 76.3 หัวหน้าครัวเรือนรายได้เฉลี่ยต่อเดือนของครัวเรือน ต่ำกว่า 1,000 บาทมากที่สุด คือร้อยละ 73.2 เกี่ยวกับภาวะหนี้สินพบว่า ครัวเรือนส่วนมาก หรือร้อยละ 94.9 มีหนี้สิน ขนาดถือครองที่ดินเพื่อใช้ในการประกอบอาชีพทางการเกษตร มีต่ำกว่า 10 ไร่ และ ระหว่าง 11-20 ไร่ มีสัดส่วนที่ใกล้เคียงกันคือร้อยละ 42.3 และ ร้อยละ 36.1 ส่วนการอพยพไปใช้แรงงานต่างถิ่นของสมาชิกในครัวเรือนนั้น พบว่า มีทุกครัวเรือนโดยเฉพาะหัวหน้าครัวเรือนไปใช้แรงงานมากที่สุด คือการไปรับจ้างใช้แรงงานในกรุงเทพฯ และจังหวัดบุรีรัมย์ ลักษณะการได้รับผลตอบแทนจากการไปรับจ้างเป็นรายวันมากที่สุด หรือร้อยละ 50.5 ดังนั้นเป็นเหตุทำให้สมาชิกในครอบครัวมีความจำเป็นต้องแยกกันอยู่มากขึ้นแต่อย่างไรก็ตาม ผู้ที่หาหน้าที่เลี้ยงดูเด็กอายุ 0 - 5 ปี ในครอบครัวส่วนใหญ่ หรือร้อยละ 82.4 ยังเป็นมารดาของเด็ก สำหรับปัญหาในการเลี้ยงดูเด็กในครัวเรือน ได้แก่ ปัญหาด้านสุขภาพอนามัยการพัฒนาการ และผู้เลี้ยงดู

2. การประเมินความสำเร็จในการประเมินผลการดำเนินงานของโครงการฯ เมื่อพิจารณาตามวัตถุประสงค์ในการดำเนินงานฯ สามารถสรุปผลการวิจัยได้ ดังต่อไปนี้คือ

2.1 ผลการดำเนินงานในการพัฒนาคุณภาพชีวิตเด็กและครอบครัว พบว่าวัตถุประสงค์ในการดำเนินงานของโครงการฯ หัวข้อนี้ บรรลุผลสำเร็จเป็นที่น่าพอใจ เมื่อเทียบกับเกณฑ์ชีวิตที่กำหนดไว้ ดังนี้

1) ด้านการปรับปรุงภาวะโภชนาการเด็กอายุ 0-5 ปี พบว่า เด็กในครัวเรือนมีภาวะโภชนาการที่ดีขึ้นกว่าเดิมเป็นร้อยละ 93.8 ได้รับการชั่งน้ำหนักและวัดส่วนสูงครบทุกงวด เป็นร้อยละ 82.5 ได้รับอาหารเสริมอย่างสม่ำเสมอเป็นร้อยละ 70.1 และผู้ปกครองได้เคยรับการอบรมโภชนาการจากโครงการเป็นร้อยละ 71.1

2) ด้านการพัฒนาแม่และเด็กตามครัวเรือนในชุมชน พบว่า ผู้ปกครองเด็กเคยเข้าร่วมกิจกรรมแม่ลูก ร้อยละ 73.2 ผู้ปกครองและครัวเรือนเคยได้รับข้อมูลเผยแพร่ของ

โครงการฯ ร้อยละ 72.2 และทำให้ผู้ปกครองและครัวเรือนรู้จักปรับปรุงการให้อาหารเด็กอย่าง ถูกหลักโภชนาการมากขึ้น ร้อยละ 77.3

3) การพัฒนาเด็กในศูนย์พัฒนาเด็กเล็กในชุมชน พบว่าผู้ปกครองนำเด็กไปฝาก เลี้ยงอย่างสม่ำเสมอร้อยละ 84.5 ผู้ปกครองเด็กได้เคยไปช่วยทำอาหารกลางวันเพื่อเลี้ยง เด็กในศูนย์ฯ ร้อยละ 74.2 ผู้ปกครองได้เคยไปช่วยทำการผลิตสื่อและของเล่นเด็กในศูนย์ฯ ร้อยละ 71.1 และผู้ปกครองเด็กเห็นว่ากิจกรรมในศูนย์ฯ ทำให้เด็กได้รับการพัฒนาการที่ดีขึ้น ร้อยละ 100.0

2.2 ผลการดำเนินงานในการให้ความรู้ผู้ปกครองเพื่อกระตุ้นพัฒนาการเด็ก ปรากฏ ว่าวัตถุประสงค์ในข้อนี้ไม่บรรลุผลสำเร็จตามที่ตั้งไว้ ยกเว้นบางประเด็นที่บรรลุผลแต่ เมื่อพิจารณา จากเกณฑ์วัดโดยรวมก็ยังไม่ถึงร้อยละ 70 ตามเกณฑ์วัดที่กำหนดไว้ โดยมีผลการสรุปดังนี้

1. การเยี่ยมครัวเรือนที่มีเด็กอายุ 0 - 5 ปี ครัวเรือนที่เคยได้รับการเยี่ยม มากกว่า 3 ครั้ง ร้อยละ 72.2 การเยี่ยมบ้านทำให้ผู้ปกครองมีความรู้ในการเลี้ยงเด็กมากขึ้น ร้อยละ 72.2 จากการเยี่ยมบ้านผู้ปกครองเด็กนำความรู้ไปแก้ไขการพัฒนาการเด็กได้ ร้อยละ 56.7 และทำให้ผู้ปกครองเด็กรู้จักดูแลสุขภาพเด็กมากขึ้น ร้อยละ 62.9

2. การผลิตสื่อเพื่อการกระตุ้นพัฒนาการ พบว่า ผู้ปกครองที่เข้าร่วมกิจกรรม กลุ่มเพื่อผลิตสื่อฯ ร้อยละ 69.1 ผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมดังกล่าวนำสื่อฯ ไปใช้ ร้อยละ 67.7 ครัวเรือนรู้จักสื่อฯ อย่างน้อย 3 ชนิดขึ้นไปและนำไปใช้ในการเลี้ยงเด็ก ร้อยละ 69.1 ผู้ปกครอง เห็นว่าสื่อดังกล่าวสามารถช่วยให้เด็กมีการพัฒนาการที่ดีขึ้น ร้อยละ 69.1

2.3 ผลการดำเนินงานการส่งเสริมการมีส่วนร่วมขององค์กรชาวบ้าน ปรากฏว่า การประเมินโดยภาพรวมผลการดำเนินงาน ได้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ทุกประเด็น ดังนี้

1. กรรมการฯ ส่วนใหญ่ที่เข้าร่วมประชุมอย่างสม่ำเสมอ ร้อยละ 91.5 เคยแสดงความคิดเห็นในการประชุม ร้อยละ 71.4 เคยร่วมการตัดสินใจในการประชุม ร้อยละ 69.5 และกรรมการฯ ส่วนใหญ่ปฏิบัติตามมติ ร้อยละ 71.4

2. การมีส่วนร่วมในกิจกรรมการพัฒนาเด็กนั้น กรรมการฯ ส่วนใหญ่เคยเข้าไปมีส่วนร่วม ร้อยละ 76.2 เคยได้เสียสละแรงกาย และปัจจัยต่างๆ เพื่อกิจกรรมเด็กคิดเป็น ร้อยละ 71.4 และได้เคยแสดงข้อคิดเห็นเพื่อการปรับปรุงและพัฒนากิจกรรมเด็ก ร้อยละ 78.6

3. การมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการพัฒนาเด็กในชุมชน โดยกรรมการ องค์กรชุมชนเคยได้มีส่วนร่วมในการวางแผน ร้อยละ 73.8 เคยได้ไปร่วมศึกษาดูงานกับโครงการ

และหน่วยงานอื่นๆ ร้อยละ 71.4 และพบว่ามี การติดตามผลการดำเนินงานกิจกรรมเด็ก ร้อยละ 76.2 และพบว่ามี การแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นในการพัฒนาเด็ก ร้อยละ 69.1

#### 2.4 ผลการดำเนินงานในการประสานงานความร่วมมือกับองค์กรและทรัพยากร

ท้องถิ่น พบว่าการประสานความร่วมมือที่ประสบผลสำเร็จมากที่สุด คือ การประสานกับองค์กรชุมชน ได้แก่ ผู้นำชุมชน องค์กรชุมชน กลุ่มต่างๆ ตลอดจนการนำทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อใช้ในการพัฒนาเด็กและชุมชน เช่น หอกระจายข่าวในชุมชน การใช้บริเวณวัดเป็นศูนย์พัฒนาเด็กในชุมชน และการผลิตสื่อที่เป็นของสมัยเก่าจากวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่น ส่วนการประสานงานในการพัฒนาแม่และเด็ก กับสถานเฝ้าระวังยาเสพติดในพื้นที่ เป็นไปด้วยดี ไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนข้อมูลภาคสนาม การฝึกอบรมกลุ่มแม่บ้าน และการวางแผนปฏิบัติการในชุมชนร่วมกัน สำหรับการประสานงานในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในการพัฒนา กิจกรรม ทางโครงการได้ประสานงานกับองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น องค์กร Japan volunteer Committee (JVC) และมูลนิธิพัฒนาอีสาน สำหรับการประสานงานกับสำนักงานพัฒนาชุมชนไม่บรรลุผลตามแผนการที่ตั้งไว้ เนื่องจากมีความแตกต่างกันแง่ของแนวคิดและนโยบายของแต่ละหน่วยงาน แต่เมื่อพิจารณาในภาพรวม การดำเนินงานในวัตถุประสงค์ด้านข้อนี้ประสบผลสำเร็จตามเกณฑ์ที่วัดที่กำหนดไว้เป็นส่วนใหญ่

3. การประเมินข้อคิดเห็นของชาวบ้านที่มีต่อการดำเนินงานของโครงการฯ พบว่าทุกประเด็นที่ได้รับการประเมิน ชาวบ้านส่วนใหญ่มิได้มีทัศนคติที่ดีต่อการดำเนินงานของโครงการ ซึ่งอาจสรุปในภาพรวมได้ว่าการดำเนินงานของโครงการสอดคล้อง และตอบสนองความต้องการของชาวบ้านได้เป็นอย่างดี ทำให้ชาวบ้านมีความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาเด็กตลอดทั้งครอบครัวและชาวบ้านในชุมชนมีความตระหนักรู้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตมากขึ้น

#### 5.4 ข้อค้นพบจากการวิจัย

1. บทบาทของชุมชนในพื้นที่ดำเนินงาน มีศักยภาพมากขึ้นในการดำเนินงานเกี่ยวกับการพัฒนาเด็กและชุมชน เมื่อได้มีโอกาสได้รับหรือเรียนรู้จากการอบรม การศึกษาพบว่า ผู้นำชุมชน กรรมการชุมชน กลุ่มสตรีในชุมชน มีส่วนเกี่ยวข้องให้โครงการฯ อย่างมากโดยเฉพาะข้อมูลที่เป็นประโยชน์ในการวางแผนและปรับปรุงรูปแบบการดำเนินงาน ในขณะเดียวกันทางโครงการฯ ได้เน้นข้อมูลข่าวสารแก่ชุมชนมากขึ้น ทำให้การรับข้อมูลเป็นไปในลักษณะแบบสองทางกล่าวคือได้รับข้อมูลร่วมกันเพื่อใช้เป็นแนวทางการพัฒนา กิจกรรมต่างๆ ในโครงการฯ

2. การใช้ทรัพยากรในชุมชน ทั้งบุคคล และสิ่งที่มีอยู่ เช่น การใช้ประโยชน์จากหอกระจายข่าวในการดำเนินกิจกรรม การใช้วัสดุอุปกรณ์ในการผลิตสื่อฯ และยังเริ่มนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาเด็ก เช่น การผลิตสื่อ ของเล่นต่างๆ สมัยดั้งเดิมจากผู้สูงอายุในชุมชน และการใช้บริเวณวัดเป็นศูนย์พัฒนาเด็กในชุมชน

#### 5.5 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย

1. ควรจะทำการวิจัยประเมินผลเชิงการพัฒนาต่อไป ก่อนจะสิ้นสุดโครงการในปี พ.ศ.2539 ว่าโครงการฯ จะดำเนินงานไปในลักษณะการมีส่วนร่วมขององค์กรชาวบ้านในการบริหารโครงการฯ ด้วยตนเอง(Committee organization) ที่ต้องอาศัยแนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืน(Sustainable Development) ตามจุดหมายขององค์การ อีกล ของ พร่องเทียร์ อย่างไร ต่อไป โดยเน้นระเบียบวิธีการประเมินแบบการมีส่วนร่วมของชาวบ้านเพื่อประโยชน์ในการขยายผลต่อ หรือปรับปรุงโครงการให้มีความเหมาะสมกับสถานการณ์ต่อไปในอนาคต
2. น่าจะมีการศึกษาทัศนคติของชาวบ้าน ต่อรูปแบบการดำเนินงานของโครงการฯ ด้วย เพื่อประโยชน์ในการทบทวนการดำเนินงานที่ผ่านมา ว่าโครงการและกิจกรรมมีความสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนหรือไม่ และอนาคตจะดำเนินการต่อไปอย่างไร
3. ผลการประเมินในวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เกี่ยวกับการให้การศึกษาผู้ปกครองเด็ก ในการเลี้ยงดูและพัฒนาการเด็ก พบว่าการดำเนินงานยังไม่บรรลุผลสำเร็จ เพราะเทียบกับเกณฑ์ชี้วัดแล้ว พบว่าในภาพรวมในการดำเนินงานของโครงการฯ ต่ำกว่าเกณฑ์ชี้วัด ดังนั้นทางโครงการฯ ควรจะมีการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) ที่จะส่งเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ทั้งเพื่อให้ผู้ปกครองเด็กและชุมชนได้มีความเข้าใจงานแก่นแท้เกี่ยวกับกระบวนการพัฒนาเด็ก

#### 5.6 ข้อเสนอแนะสำหรับโครงการฯ

1. โครงการฯ ควรจะมีการจัดระบบข้อมูลชุมชน และข้อมูลโครงการต่างๆ อย่างต่อเนื่อง เพื่อใช้ประโยชน์ในการติดตามประเมินผล รวมทั้งเผยแพร่แก่ผู้สนใจ
2. โครงการฯ ควรมีการสรุปบทเรียนที่สำคัญในการดำเนินงานแต่ละแผนการดำเนินงาน และวัตถุประสงค์การดำเนินงานของโครงการฯ

3. สนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างโครงการกับผู้นำชุมชน และชาวบ้านเพื่อให้ชุมชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอน
4. ควรจัดการประชุมเชิงปฏิบัติการทุก 6 เดือน หรือทุกปี ระหว่างผู้นำชุมชน เพื่อติดตามประเมินผลโดยประชาชน และส่งเสริมองค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนให้มากขึ้น
5. จากประสบการณ์และกลไกในการทำงานพัฒนา โครงการฯควรแสดงศักยภาพ และความเป็นไปใน การขยายผล ทางโครงการฯควรจะกำหนดแนวทางการทำงานในอนาคต โดยขยายโครงการไปสู่หมู่บ้าน หรือชุมชนใกล้เคียง ตลอดจนขยายกลุ่มเป้าหมายให้มากขึ้น
6. ควรประสานงานกับหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน ในรูปของเครือข่ายร่วมในการดำเนินงานให้มากขึ้น ตลอดจนบทบาทในการดำเนินงานของผู้นำชุมชน
7. ขยายกลุ่มประชากรเป้าหมายให้มากขึ้น เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาชุมชน เนื่องจากกิจกรรมการพัฒนาชุมชนนั้นต้องดำเนินงานตามองค์รวม เพราะทุกส่วนมีความสัมพันธ์กันหมด

### 5.7 ข้อเสนอแนะทางวิชาการ

1. การวิเคราะห์ชุมชน ที่อาศัยเทคนิคจาก Social Mapping ควรนำมาใช้ในการวิเคราะห์ปัญหา หรือประเด็นต่างๆ ก่อนกำหนดแนวทางของโครงการ หรือกิจกรรมการพัฒนา
2. ปัจจัยที่เป็นตัวแปรในการประเมินผลโครงการพัฒนาชุมชน ควรกำหนดให้มีความเหมาะสม และสอดคล้องกับแผนการดำเนินงานกิจกรรมที่เกิดขึ้นจากแผนงาน ที่สามารถกำหนดกรอบ และเครื่องบ่งชี้ได้
3. เนื่องจากการประเมินผลโครงการพัฒนาชุมชน มีเป้าหมายที่ประชาชน และชุมชน ผลการดำเนินงานของโครงการมีการผสมผสานระหว่างวัตถุ และจิตใจ ซึ่งเป็นนามสูงและหาค่าวัดยาก ดังนั้นการประเมินผลโดยการมีส่วนร่วม น่าจะเป็นสิ่งที่เหมาะสม
4. การวิจัยประเมินผลในงานพัฒนาชุมชน ไม่สามารถหาเกณฑ์ที่แน่นอนได้เนื่องจากมีปัจจัยต่างๆ และมีความเคลื่อนไหวตลอดเวลา (Dynamics) ดังนั้นรูปแบบและวิธีการวิจัยต้องอาศัยเทคนิค ผสมผสานกับแนวคิด ทฤษฎี การประเมินผล โดยคำนึงถึงลักษณะเฉพาะของประชาชน และชุมชนที่เป็นตัวแปรด้วย
5. การประเมินผล ครั้งต่อไป หลังการประเมินผลโครงการในครั้งนี้ รูปแบบการประเมินแบบ Self-Evaluation ควรได้นำมาประเมินแผนงานในแต่ละส่วน หรือแต่ละแผนปฏิบัติการ เนื่องจากโครงการพัฒนาชุมชนส่วนใหญ่ยังมีการนำมาใช้น้อยมาก

6. การประเมินผลโดยใช้สื่อทางรูปภาพ หรือ สัญลักษณ์จะเหมาะกับการประเมินผลแบบ Evaluation of Participatory สำหรับผู้ที่ไม่สามารถอ่านออกเขียนได้ เช่น กลุ่มผู้สูงอายุ สตรีหรือแม่บ้าน เช่น การประเมินภาวะโภชนาการเด็กโดยผู้ปกครอง

7. การเก็บข้อมูลในการทำ Needs Assessment ในโครงการต่างๆ บทเรียนจากการจัดกิจกรรมในรูปของเวทีชาวบ้าน ที่โครงการพัฒนาเด็กและครอบครัวในชนบท องค์การอิกอล ของ ฟรอนเทียร์ จังหวัดบุรีรัมย์ น่าจะเป็นเครื่องมือดำเนินงานพัฒนาชุมชน ที่ใช้เวลาสั้นและยังใช้ทรัพยากรที่น้อย ในการศึกษาชุมชน วิเคราะห์ชุมชน และเตรียมชุมชนได้ดี กับพื้นที่อื่นๆ

### 5.8 ข้อเสนอแนะทั่วไป

1. การดำเนินงานเกี่ยวกับโครงการพัฒนาชุมชน ควรผสมผสานระหว่างแนวคิดทางวิชาการกับความสอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนและในการดำรงอยู่ของชาวบ้าน

2. การพัฒนาชุมชนมีเป้าหมายสูงสุดคือการพึ่งตนเองของชุมชน ขณะที่กระแสหลักคือวัฒนธรรมภายนอกเข้าไปมีอิทธิพลในสังคมชนบท ดังนั้นบทบาทของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชนควรส่งเสริม บทบาทของกลุ่ม และองค์กรชุมชนในการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานในพื้นที่

3. กลุ่มเป้าหมายที่จะพัฒนาควรจะกว้างขึ้น เพราะทุกส่วนของสังคมในชนบท มีส่วนที่สัมพันธ์ เช่น กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มผู้พิการ เด็ก เยาวชน และหญิงมีครรภ์

4. ปัญหาเศรษฐกิจในชุมชนชนบท นับว่ามีความรุนแรงขึ้น การอพยพไปจ้างแรงงานต่างถิ่น ทำให้ครอบครัวแตกสลาย ดังนั้น ควรส่งเสริมแนวคิดการพึ่งตนเองให้มากขึ้น เช่น เกษตรผสมผสาน ปรับปรุงระบบการผลิต

5. ปัญหาทางสังคม องค์กร หรือ สถาบันต่างๆ ควรได้รับการแก้ไขด้วยชุมชนเอง เช่น วัดน่าจะเป็นศูนย์กลาง และมีบทบาทในการพัฒนาชุมชน

6. ปัญหาเด็กและเยาวชน ควรมีหน่วยงาน หรือองค์กรให้ความช่วยเหลือ เป็นราย (case) ในการให้ข้อมูลข่าวสาร การวางแผนชีวิตในอนาคต

7. บทบาทของหน่วยงานรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรทางธุรกิจควรได้มีการประสานงานรวมทั้งมีส่วนร่วมในการช่วยเหลือ หรือพัฒนาชนบท

8. ภาครัฐก็นับว่าประสบผลสำเร็จในการดำเนินงาน ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา แต่ฐานของสังคมส่วนใหญ่คือประชาชนชนบทส่วนใหญ่ยังยากจน คุณภาพชีวิตเริ่มแตกต่างกันความเหลื่อมล้ำในรัฐสวัสดิการไม่ทั่วถึงและเพียงพอ ดังนั้นภาครัฐก็ควรเข้ามาช่วยเหลือให้มากขึ้น เช่น การช่วยเหลือในรูปแบบขององค์กร มูลนิธิ หรือสมาคม